

МИЛИНА ИВАНОВИЋ БАРИШИЋ

Етнографски институт САНУ, Београд

milina.barisic@ei.sanu.ac.rs

Одевни наративи на примеру Београда*

У сваком граду могу се пратити одевне приче (наративи) у дужем или краћем временском периоду. Одевни изглед становника Београда прошао је кроз неколико фаза – од копије турске одеће преко стварања тзв. националног костима у 19. и почетком 20. века, па до модног одевања у 20. веку. У протекла два века одевни изглед Београђана у потпуности је промењен и прилагођен изазовима времена у изради одеће. Политичке, финансијске, економске, културне, образовне и друге промене које су пратиле друштвени развој обновљене државе и њеног главног града – Београда, одразиле су се и на одевни изглед његових становника. У раду ће се указати на неке од одевних наратива становника Београда као битних показатеља развоја друштва, али и различитих утицаја који су се преплитали у изгледу одеће његових становника.

Кључне речи: урбани простор, одевни наратив, одећа, Београд

Clothing Narrative on the Example of Belgrade

In each city, clothing stories (narratives) can be followed over a longer or shorter period of time. The clothing of the residents of Belgrade went

* Текст је резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број: 451-03-47/2023-01/200173, од 03. 02. 2023.

through several stages – from a copy of Turkish clothing to the creation of the so-called national costume in the 19th and early 20th centuries, and up to fashion clothing in the 20th century. In the past two centuries, the clothing appearance of the inhabitants of Belgrade has been completely changed and adapted to the challenges of the time in the production of clothing. Political, financial, economic, cultural, educational and other changes that accompanied the social development of the restored state and its capital – Belgrade, were also reflected in the clothing of its inhabitants. The paper will refer to some of the clothing narratives of the inhabitants of Belgrade as important indicators of the development of society, as well as the various influences that were intertwined in the appearance of the clothing of its inhabitants.

Key words: urban space, narrative, clothing, Belgrade

Када се размишља о маркерима препознавања једног града прво на шта се помисли је његова величина, затим положај, његове улице, онда архитектура и, наравно, његови становници, који га чине мање или више препознатљивим у ужим или ширим оквирима. Важни за препознатљивост градова су улице и тргови који представљају и најважније јавне просторе у којима се крећу људи који желе да виде, али и да буду виђени. „Овде се одвијају скупови људи, манифестације радости, туге, незадовољства, пропаганде најразличитијих врста. (...) То су места борбе да се скрене пажња на себе и своју причу“ (Hegediš 2008, 88–89). Следствено томе, улице и тргови, као јавни простори, од значаја су за сагледавање, поред осталог, и одевне слике града.

Улице и тргови као најфреквентнија места градова у погледу окупљања и проласка људи различите старосне доби, пола, материјалних могућности и сл., свакако да су и места на којима заинтересовани посматрач може да се обавести о одевном изгледу како становника града, тако и његових гостију. Промишљања о становницима града и њиховом одевном изгледу неизбежно воде ка оним местима на којима је то понајвише уочљиво. То су, поред ранијих салона и балских дворана, позоришта, галерија, сала за игранке, дискотека и других сличних места, свакако и улице и тргови који су, са протоком времена у 20. веку, постали простори интензивног друштвеног живота.

У том смислу, ни Београд као урбани центар није изузетак. У садашњем времену, Београд је за етнолога (антрополога), још увек не-

довољно разјашњен „текст“ па самим тим и неисцрпан извор истраживачких могућности и сазнања.¹

Као што је познато Београд је град дугог временског трајања, град који је променио многе владаре, онај који се у последња готово два века развија као највећи српски град и престоница Србије. Од обнове српске државности у 19. веку Београд се убрзано развија, територијално проширује, увећава у броју становника чему су значајно допринеле бројне миграције из различитих области садашње Србије, али и читавог Балкана. После Првог, а нарочито окончањем Другог светског рата, у Београду се догађају значајне промене које ће обележити његов не само демографски, већ и економски и културни развој. Дубоки друштвени резони нису поштедели ни једну област јавног или приватног живота, па ни одевање његових становника. Какве су биле могућности и тежње становника Београда у стварању сопственог одевног изгледа (одевних наратива), предмет је истраживања у овом раду. Наиме, намера је да се представе поједини одевни наративи који су обележили историју Београда од обнове државности па до деведестих година 20. века, притом не улазећи у њихова детаљна и шира образлагања јер би то захтевало далеко већи простор од предвиђеног у овој прилици. Стога се акценат у представљању одевних наратива ставља на последњу декаду 19. и шездесете године 20. века, уз напомињање и других временских периода од значаја за тему овог рада.

Последња декада 19. века представља „финале“ великих промена које су се догодиле у Србији у политичкој, привредној, али што је такође изузетно важно, и у културној сфери. Формирање српске државе у 19. веку истовремено је значило и прелазак из феудалног у капиталистички друштвени систем, што се неминовно одразило на готово све домене друштвеног стварања и приходовања. Између осталог, новоформирана држава се у свом развоју убрзано ослобађала оријенталног наслеђа и углавном угледала на западне моделе развоја, што је видљиво у свим доменима привредно-економских, па и културних стремљења. У том смислу посматрано, како је одмицао

¹ Градови су у етнолошко/антрополошкој струци запажена истраживачка тема постали после Другог светског рата, а „овај се научни интерес додатно продубљује у доба позног социјализма систематским проучавањем градских и приградских заједница, а у постсоцијалистичком периоду и услед шире промене парадигме у дисциплини (Radović 2014, 10). О етнолошким истраживањима Београда видети, на пример: Vučinić Nešković 1995, 168–184; Žikić 2007, 73–107; Bogdanović 2022a, 103–127.

19. век тако су и утицаји културних образаца грађанске Европе били све присутнији, поред осталог и у одевању. Нове одевне тендеције, по узору на европске, оставиле су трага у формирању идентитета појединаца, затим чланова владарских породица,² али и новоформиране грађанске класе. Последња декада 19. и почетак 20. века представљају време у којем је одевање одређених класа друштва мање или више прилагођено тадашњим „европским стандардима“, али ипак и са локалним специфичностима, нарочито када се посматра женско одевање.

С друге стране, репер за одевања у 20. веку су шездесете године, због тога што су то године у којима су започете корените промене у послератној југословенској заједници и зато што је то време раскида са готово свиме што им је претходило. Наиме, тековину Другог светског рата на овим просторима представљало је стварање ФНР/СФР Југославије у којој су већ крајем четрдесетих година започети процеси преображаја у целокупној друштвеној заједници. Модернизација, индустријализација, урбанизација, образовање, еманципација женске популације, масовни медији, секуларизација, само су неки од процеса који су обележили социјалистички период југословенске државе. Поменути процеси били су од изузетног значаја за унутрашњи развој државе и друштва, а трагови овог развоја видљиви су у сфери економије, привреде, образовања, културе, религије, демографије, свакодневног живота (Ivanović Barišić 2021, 224). Поменути процеси су (ин)директно подстицали и повећање потрошње која је, поред осталог, утицала и на сферу одевања и стварање измењених одевних наратива у односу на претходеће деценије.

Као што је познато, град је простор симболичке комуникације која се реализује на различитим нивоима – појединци међусобно или пак на релацији појединац→група / групе међусобно. Појединачна и/или групна комуникација може се одвијати на различите начине, а једна од њих као средство користи наратив. Општепознато је да живот човека, поред осталог, чине различите приче било да их он сам ствара или их слуша од других. Причање прича, односно *нара-*

² О одевном идентитету владарских и грађанских породица у 19. веку постоји солидан корпус литературе. О одевању у Србији у 19. и почетком 20. века видети изузетну студију у којој су испраћене све фазе развоја грађанског костима у Београду: Prošić-Dvornić 2006.

ција, представља битног „сведока“ догађаја о појавама које су оставиле трага у једном друштву. Стога, пре него што се укаже на одевне наративе становника Београда, неопходно је указати на најважније карактеристике појма и његову повезаност са одећом и одевањем.

Уопштено речено, наратив подразумева причу/причање „стварни или фиктивни чин излагања помоћу којег се представља један догађај или више збивања“ (Роровић Т. 2007, 457). Наративност отвара пут ка (са)знању, разумевању и прављењу „смисла социјалног свијета“, али исто тако „кроз наративе и наративност конституишемо наше социјалне идентитете“ (Вановић 2012, 1043). Уз наративе се „везују“ три кључна појма: *конструкција*, *репродукциони механизми* и *реконструкција значења* (Вогдановић 2022, 55). „Наратив је темељни начин разумевања и дељења искустава“ који понајвише утиче „на обликовање људске језичке комуникације. (...) Дакле, вредност наратива није само у способности да опише стварност, него да људском искуству да значење и смисао“ (Подбој 2019, 35). Стога је смисао наративног приступа да прошле догађаје смести у просторне и временске оквире, али и да да „смисао проживљеним искуствима. Другим речима, наратив нуди спознајну структуру која ће људима учинити стварност разумљивијом и дати облик ономе што замишљају“ (в. Подбој 2019, 35). У процесу стварања и преношења значења наратива своје место проналази и одевање које се током последњег века често подводи под термин *мода*,³ односно различите стилове одевања.⁴ Модно одевање је дуже од једног века предмет интердисциплинарних расправа различитих теоријских праваца, међутим објашњење његове *нарашћивне улоге* још увек није у потпуности разјашњено (в. Вогдановић 2022, 56), мада ју је Р. Барт на неки начин покренуо у „Систему моде“ истичући могућност њеног посматрања као врсте језика у специфичном облику (в. Vart 1983).

У савременим студијама које се баве проучавањем одевања важно место заузима питање идентитета личности, па и посматрање

³ Ради се о изузетно сложеном феномену који је предмет анализе и интересовања различитих наука као и теоријских и методолошких приступа којима се овом приликом нећу бавити. О различитим аспектима проучавања *моде* видети на пример: Polhemus & Procter 1978; Barthes 1983; Lipovecki 1992; Dorfles 1986, и др.

⁴ У овом раду ће се *мода* и *одећа* посматрати као синоними, јер је циљ рада да се укаже на одевни наратив града, а тзв. *модна одећа* је током двадесетог века постала много доступнија захваљујући индустријској производњи, али и економском јачању појединаца, а врло често је била и намењена широким масама захваљујући одећи *сиремној за ношење* (тзв. *prêt à porter* одећа) па се стога у раду и третира само као вид одевања а не креаторског исказивања.

одевног предмета као материјалног текста који посматрачу/истраживачу може послати бројне и различите поруке, као што су, на пример: материјални статус појединца/групе који носи(е) одређену врсту одеће, пол, социјална припадност, индивидуални/групни однос према одећи и сл., а што ће свакако бити разумљиво групацији којој је намењено. У том смислу, одевни

„знак јесте материјални означитељ културног идентитета, с обзиром да се појединци друштвено заступају путем конструкције културних текстова за себе, као и за друге. (...) Дакле, одевање ће се са једне стране посматрати као друштвенокултурна пракса успостављања релативно хомогеног одивног кода и сфера модерне конструкције идентитета као стабилне и одредљиве значењске категорије. Из тог аспекта посматран, одевни предмет биће одређен пре свега као знак за класу, статус, род, сексуалност, професију, итд“ (Jestratiјевић 2011, 112–113).

У складу с реченим, одевни наратив у Београду се посматра као вид одевања карактеристичан за временски период од 19. века, као и за време до деведесетих година 20. века. У том смислу, одевни предмети, као културни артефакти постају знаци, па се у раду као „одевни текст“ подразумева „сваки материјални одевни предмет, као својеврсна значењска структура. На тај начин одевни текст постаје модел производње значења у култури свакодневице“ (Jestratiјевић 2013, 116).⁵ Према томе, одевни наративи могу се посматрати као један од сегментата културе, који је притом и важан показатељ развоја друштва, као и различитих утицаја који су се преплитали у изгледу одеће.

Одевању је одувек приписивана велика важност, јер то како смо одевени показује наш однос према сопственом телу и изгледу, а другима „говори“ о нашем односу према одећи. Наиме, када се појединац „ослободио“ колектива⁶ и осамосталио у размишљањима о свом

⁵ Више видети: Barthes 1982; 1983; Jestratiјевић 2011; 2013.

⁶ Процес „ослобађања“ од колективних (традиционалних) норми понашања, у градовима је започео већ у 19. веку, а до коначног „ослобођења“ дошло је после Другог светског рата. Један од битних узрока промене одивног изгледа, у нашим условима, било је удаљавање од оријенталног наслеђа и приближавање Западу, односно прихватање западних стандарда. То је значило да су богатији становници Србије, па и Београда, имали могућност да се одевају у модним престоницама Европе – Бечу, Паризу, Лондону. Куповином или наруџбином одеће из европских модних престоница прихватани су западни одевни стандарди одређеног времена.

одевном изгледу закорачио је у свет турбулентног одевања (*моге*), па уместо да се и даље руководи традицијом и обичајима своје средине, осетио се слободним да изађе из ранијег стабилног одевног поретка и да се препусти изазовима нових тенденција у одевању. У новим приступима одабиру онога што ће се обући / покрити тело постало је прилично важно да се постигне оригинални сопствени изглед, односно да се одећи која се носи да индивидуални приступ и, самим тим, дође до личног одевног изражаја. Свакако да је индивидуализам и разумевање владајућих трендова за појединца важно у циљу постизања оригиналног одевног изгледа којим он изражава оригиналност властитог стила (Dorfles 1986, 41), па стога не треба да чуди да је модерно доба отворило безбројне могућности изражавања индивидуалности. Поред осталог, појединцу је посредством одевања омогућено да оствари „сложени чин изражајног конституисања, откривања и прикривања личности“ (Ћићковић 2015, 29).

Са јачањем капитализма и економије, па самим тим и потрошње, оснажују се градови у којима се повећава склоност ка индивидуализацији. Промена парадигме стварања дохотка повећава улогу градова у друштву, тако да они постају, поред осталог, позорница појединаца који се путем одеће коју носе представљају другима и, самим тим, нуде и властиту представу о себи. Лабављење традиционалног обрасца вредности и односа појединац→колектив, учинило је да појединац у одећи почиње да види могућност свог новог „ослонца“.⁷ Одећа у основи има и елемент друштвености, јер она не постоји ако није видљива, а то може само ако је прихвати и носи више појединаца или група на јавним или приватним скуповима. „Та је драг напокон (...) и у чињеници да њу носи неки социјални круг који својим члановима налаже узајамно понашање и тако растеређује појединца од сваке одговорности...“ (Simmel 2001, 248).

У Србији, па самим тим, и Београду као њеној престоници, током 19. века догодиле су се значајне промене у политичкој, културној и привредној сфери. Поред осталог, већ поменути прелазак у капиталистичко друштвено уређење и привређивање за последицу је имало

⁷ У том смислу, вишак је индустријски капитализам је „помогао“ да урбана култура више утиче на обликовање јавног живота, али и на материјални живот саме јавности посредством, на пример, масовне производње и дистрибуције одеће (Sennet 1989, 22–23).

формирање нових културних модела са локалним специфичностима, али и стварање културних модела по узору на грађанску Европу. У овом времену одећа „добија важну улогу у визуелној презентацији и конструисању идентитета појединаца, припадника владарских породица и грађанске класе модерне Србије“ (Maskareli 2019, 11), а који су истовремено били и иницијатори нових одевних карактеристика, које су започеле *левантиским косџимом*, односно имитацијом одеће дојучерашњих окупатора. О томе сведоче ликовни, архивски, путописни и мемоарски извори из времена Првог српског устанка који показују да су тадашњи представници власти тежили да се што више поистове са турским начином одевања, укључујући и употребу истоветних тканина. Иако се тежило ка поистовећивању са бившим господарима, ипак се уочавају и иницијативе да се крене бар у делимичну европеизацију начина одевања (Prošić-Dvornić 2006, 229). Оваквим избором одеће народни прваци су симболично указивали на новостечени правни положај Србије и на значајно измењен однос поданик→господар.

„Раскошни левантински начин одевања постао је (...) доминантни фиксирани костим првих деценија 19. века. Он је задовољавао све потребе представника нове имућне класе у успону. У симболичком погледу он је био подесан не само зато што их је изједначавао са негдашњим господарима већ и зато што је због своје скупоцености био доступан само најбогатијим и најугледнијим појединцима, прослављеним и у борбама и у економској и у политичкој сфери“ (Prošić-Dvornić 2006, 230)

и на тај начин их издвајао од осталих суграђана. Одећа ових појединаца састојала се из више делова који су ношени у слојевима – једни преко других, али тако да сваки одевни комад буде видљив. Најчешће коришћен материјал за израду мушких одевних комада била је *чоја* од које су израђиване *гимије* или *шалваре* и *чакшире-џошурлије*. Од чоје су израђивани и горњи одевни предмети типа прслука – *фермени*, *јелеци* и *џамагани*, али и *кајуџи* – врста дугачког, спреда читавом дужином отвореног *жакета*, као и *џуњ* као најпожељнији комад мушке одеће. У одећи мушкараца били су заступљени још *антирија*, *минџан* и *џамуклија* израђени од танких памучних или свилених оријенталних тканина (Prošić-Dvornić 2006, 231–233).⁸

⁸ О изгледу мушког левантинског костима, његовим деловима, материјалима за израду, начинима набавке видети више у: Prošić-Dvornić 2006, 230–234.

Репрезентативна одећа српских народних првака с почетка 19. века имала је и своју женску варијанту коју су такође чинили оријентални елементи по изгледу, стилизацији и украшавању на типично левантински начин (Prošić-Dvornić 2006, 234). Жене су до тела носиле равну *кошуљу* у доњем делу проширену клиновима, са дугим рукавима отвореног типа, а преко ње су се облачиле *гумије*. Преко кошуље и димија облачила се *анџерија*, по изгледу слична мушкој, само што је имала срцолики деколте на грудима. Материјал за њену израду била је обично кадифа. Богато је украшавана златовезом и срменим ширитима. Део женске одеће било је чојано или кадифено *џубе*, *јелек* / кратки прслук од чоје, кадифе или свиле, *минџан* и *голама* слични по изгледу мушким.⁹ Предмет специфичан за женску ношњу било је *либаге* – предмет из овог времена који је одолео времену и био део женског одевања и у деценијама 20. века, готово до Другог светског рата. Значајне промене у Србији настају после 1830. године, после издавања хатишерифа и потврђивања њеног аутономног статуса, што се одразило и на одевање. Наиме, ако се до тада тежило копирању господара, после 1830. године кренуло се у другом правцу – што бржем ослобађању од оријенталног наслеђа и бржем повезивању с европским центрима, мада је и у левантинском костиму већ било елемената европске одеће – *врајине мараме*, *сунцобрани*, *џојасеви*, *џозаманџерија* и др. (Prošić-Dvornić 2006, 238). Иако је 1830. година

„означила преокрет на идеолошком плану није значила и да је сваки траг оријенталног начина одевања нагло, преко ноћи и заувек нестао. Напротив, процес трансформације од оријенталног ка европском стилу није се одиграо ни брзо, ни нагло ни потпуно, већ су та два стила коегзистирала током неколико следећих деценија. Европски је све више преовладавао, али је и модификовани левантински стил имао верне поклонике међу појединим градским слојевима све до краја 19. века“ (Prošić-Dvornić 2006, 238–239).

Упоредо с променама које су се тицале прихватања новог (европског) модела у одевању и ослобађања од ранијих оријенталних утицаја у Србији је текао још један значајан процес у одевању – „стварање по-

⁹ О изгледу женске одеће, деловима који је чине, начинима израде одевних комада и материјалима употребљеним за њихову израду више видети у: Prošić-Dvornić 2006, 234–236.

себних, мушких и женских, националних грађанских костима који-ма је придаван атрибут *српски*“ (Prošić-Dvornić 2006, 240). По свему судећи, овај је „костим настао као резултат спонтаног прилагођавања новим условима и новим потребама грађанства“ (Prošić-Dvornić 2006, 244). Женски грађански костим представљао је варијанту фиксиране одеће коју су сачињавали: *кошуља* од свиленог платна која се носила до тела, *џодсукња* која почиње да се носи крајем тридесетих година 19. века, *фистан* – дуга хаљина од свилене тканине која се облачила преко кошуље, свилена *марама* која се укрштала преко груди, *бајадер* – свилени појас, *либаде* које се обавезно облачило преко фистана. Одевни комплет овог типа допуњен је одговарајућом обућом и карактеристичним оглављем (Prošić-Dvornić 2006, 248–249).¹⁰ Овај тип женског грађанског костима од свог настанка ипак није био и једини начин одевања током 19. века, већ се мешао са раније постојећим, али и касније усвајаним одевним формама.

Упоредо с европеизацијом начина одевања код мушкараца, ишло се и ка стварању посебног типа националне одеће, што је у суштини подразумевало да се модификује претходни левантински одевни комплет. То је подразумевало да се уради селекција одевног инвентара, односно да се бројчано смањи садржај истог; затим да се оба-ви стандардизација задржаних елемената – *кошуља*, *чакшире-џо-џурлије*, *џамаган*, *џуњ*, *џроболос*, *фес с кићанком*; да се поради на стандардизацији боја и украшавања стандардизованих елемената, па самим тим, и поједностави начин одевања одбацивањем бројних слојева одеће и сл. (Prošić-Dvornić 2006, 272).¹¹ Међутим, упркос различитим покушајима да се оформи српски грађански и национални костим видљивих резултата ипак није било. Наиме нове генерације су стасавале у условима у којима се они сами нису препознавали у препорукама за одевање (*џушанка* или *аџила*, на пример), већ су били склонији да прихвате европско одело. Стога је неопходно напоменути да време после 1830. године у Србији (Београду) карактерише паралелно постојање више културних модела „повезаних са стањем народа у османском друштву, грађанским идеалима, националним ослобођењем, изградњом државе и националног идентитета“ (Maskareli 2019, 17). Истовремено, паралелно постојање више култур-

¹⁰ О женском српском грађанском костиму више видети у: Prošić-Dvornić 2006, 244–271.

¹¹ О мушком српском грађанском и националном костиму више видети у: Prošić-Dvornić 2006, 271–277.

них модела у одевању указује да је почела „замена“ тзв. „фиксиране“ одеће, „новом“ (тзв. модном) одећом. Промене које се у одевању догађају у складу су са нивоом друштвеног положаја особе која одређену одећу носи, а одевне (модне) фазе само додатно наглашавају његову променљивост (Prošić-Dvornić 2006, 230). У складу с поменутиим културним моделима у Србији одећа је била одраз садејства, супростављања и смене наслеђеног с једне и усвојеног европског одевног система с друге стране. Тако је „традиционална градска ношња, чији су елементи преузети из османског одевног асортимана, послужила (...) као основа за конструисање српског националног костима. Овај костим добија важну улогу у визуелизацији грађанског идентитета и постаје део европског модног система, у који Србија улази после 1830. године“ (Maskareli 2019, 18). У том смислу, значајно је истаћи и појаву конфекцијске одеће која свакако представља глобални феномен чији је утицај с протоком времена постајао све већи јер су одевни производи различите намене постали временом доступни ширим слојевима потрошача.

Као сегмент материјалне, па самим тим и визуелне културе, одевни предмети који су ношени у Србији у 19. и почетком 20. века имали су важну улогу у „грађанској саморепрезентацији, конструисању садржаја приватног живота и репрезентацији владара, историјских личности и националних идеја“ (Maskareli 2019, 19). На тај начин је српски грађански костим као релативно фиксиран скуп одевних предмета, постао социјална одлика и естетска ознака настајуће српске грађанске класе (Erdei 2008, 281), да би једно време имао и свечани карактер, при чему су поједини комади комбиновани с одећом западних кројних линија. Иако већ у другој половини 19. века мушкарцима национални костим није приоритет у ношењу и саморепрезентацији, односно обележавању националног идентитета, овај костим код жена и даље остаје симбол идентитета. Наиме, жене га носе и у првим деценијама 20. века, што истраживачима омогућава праћење промена кроз које је пролазио. Такође, за последње деценије 19. и почетак 20. века, у грађанској саморепрезентацији постоје бројни примери комбиновања елемената женског националног костима с одећом европског кроја, у чему су се посебно издвајали либаде и тепелук (Maskareli 2019, 37; Prošić-Dvornić 2006), који су се најдуже и задржали у женској одећи. С друге стране, значајна промена у изгледу мушке одеће догодила се крајем 19. века у Европи, а потом и у Србији/Београду, а односила се на појаву различитих кројева мушких одела која су заменила одећу претходне епохе, односно „слојевиту

градску ношњу живих боја, украшену богатом везеном декорацијом и позамантеријом“ (Maskareli 2019, 65). „Европско одело“ у Београду, као и другим деловима Србије, у прво време је одећа чиновника, трговаца, занатлија, али и студената који су се школовали у европским центрима, да би временом била и шире прихваћена.

У освит 20. века српско грађанско друштво наставља да све више закорачује у одевну праксу карактеристичну за Запад. Овај вид одевања није нешто ново и од раније непознто, јер поједине одевне комаде „европског“ кроја новоформирана грађанска класа поседује и током 19. века, у почетку спорадично и авангардно, а од његове друге половине све изразитије и масовније, да би од седамдесетих година постао готово сасвим преовлађујући. Са увођењем западно-европског начина одевања започео је и процес замене стилова који је одговарао ритму „смене цивилизација“ која се током 19. века догађала у готово свим сферама живота, али се најтемељније одвијала управо у сфери одевања (Prošić-Dvornić 2006, 279). Са усвајањем савременог европског начина одевања, прихватана су и различита одевна правила, пре свега одевање према полу, годинама, брачном стању, статусним положајем, професијом. Одевни изглед је зависио и од тога да ли се борави у приватном или јавном простору, да ли су у питању формалне или неформалне ситуације, које је доба дана и др. Праћењем одевних промена српско друштво је постало део општег одевног система (Porović 2007, 318).¹² Дакле, као што је већ помињано, европски начин одевања је већ од двадесетих година 19. века почео преовлађивати код Београђана. У почетку су га прихватили претежно виши слојеви друштва, да би се тај круг временом све више проширивао и на друге становнике главног града. Ова промена је свакако последица већег отварања државе/града ка Европи, затим школовања Београђана у иностранству, али и честих посета страних трговаца и занатлија престоници (Prošić-Dvornić 2006, 503).

„Таква одећа била је и једино логичан и прихватљив облик одевања у времену када је главни град Србије напokon успео да се у свом начину живота приближи савременој Европи и постане њен саставни део и у друштвено-економском и у политичко-културном а

¹² О изгледу одеће овог периода и деловима одевног комплекта видети: Porović 2007, 318-319.

не само у географском смислу. Исто тако, у складу с друштвеним уређењем и демократским опредељењима, није постојала изражена сегрегација у начину одевања између појединих друштвених слојева и група (поларизација се пре односила на идеолошке разлике, на усмереност ка традицији или модерном добу) тако да је усвајање европске моде пружало једнаке могућности свима, бар што се тиче избора типа одеће“ (Prošić-Dvornić 2006, 510).

Већ устаљена пракса ослањања на европске одевне центре и европске одевне образце прекинута је избијањем Првог светског рата, средином друге деценије 20. века. Овај ратни сукоб светских размера сурово је уништио „улепшани“ свет 19. века (Popović 2000, 11). Са његовим окончањем све је постало другачије, догађају се револуционарне промене у свим доменима рада и стварања, па и у култури. Одевање, као интегрални део културе, само је једна од области људског изражавања у којем је прихваћен дух новог времена, који се промаљао и уливао сигурност долазећег времена, а после окончања ратних страхота. У овом времену одећа је доживела потпуну трансформацију како у садржинском тако и у естетском смислу (видети, нпр. Popović 2000). Може се слободно рећи да је одевни бум захватио престоницу између два светска рата, односно године треће и четврте деценије 20. века. Ово је и време када се одећа у престоници мења рапидном брзином – све је мање традиционална, а све више модерна. Такође, у новонастале одевне промене теже да се мање или више уклопе сви слојеви друштва.¹³

Промене у одевању почев од краја друге деценије 20. века биле су највећим делом последица промене положаја жене у друштву. Наиме, жене су током рата неретко преузимале улоге мушкараца нарочито у породици, а неретко су биле и на фронту па су биле и много више укључене у друштвени живот. Да би на прави начин одговориле новој улози, морале су и да прилагоде своју одећу. Стога је

„током Првог светског рата најважнија одлика женског одевања постала (...) практичност. Неформална предратна одећа наметнула се својим поједностављеним кројем и лишеношћу сувишних детаља; линија струка је враћена на своје природно место, а сукња је скраћена и проширена. Хаљине кошуље, настале по угледу

¹³ О одевању у Београду између два светска рата видети: Popović 2000; Popović 2007, 318–341.

на униформу болничарки и радну одећу нижих слојева, комотне тунике, широке сукње дугачке до половине листа, иронично назване 'ратним кринолинама' тамне боје, детаљи из мушке моде и обавезни шешири, умањених димензија у односу на предратне године, постали су свакодневна одећа" (Роровић 2007, 319).

После Првог светског рата настаје ново време за многе области живота (брак, породицу...), па и одевање. Промене у одевању, али и понашању после Првог светског рата биле су најочигледније, али за многе и врло шокантне. Символи женске одеће – сукње и хаљине су све до Првог светског рата биле дугачке скоро до земље, а онда је она скраћена што је представљало важну измену у традицији одевања. Тако су кратка сукња, али и свилене чарапе биле шок за тадашњи свет. „Уз кратку сукњу, додатни шок је представљала кратка коса, чиме је дуга коса, као један од вековних женских атрибута, такође постала део прошлости. Скраћивањем сукања и косе жене су стекле већу слободу покрета, што им је омогућило слободније ходање и атрактивније истицање тела, као и бављење многим спортовима“ (Vučetić 2007, 144).¹⁴ Исто тако, за Београд се може рећи и да је, после Првог светског рата, односно између два светска рата, постао „једно велико историјско биће на својој највећој историјско-народној прекретници, биће које се колеба да ли да остане при старом животу или да пригрли нови. И шта да остави од старог, а у чему да се сагласи са новим“ (Velmar Janković 1938). И онда је прихватио одевање (моду) као „универзални принцип који, учествујући у обликовању цивилизације, може да утиче на трансформацију не само људског тела већ свих начина изражавања“ (Prošić-Dvornić 2006, 26).

Нове одевне тенденције уобличене средином двадесетих година 20. века, радикално су измениле изглед и идеал женске лепоте. „Узор је постала млада, или младолика, самосвесна и активна жена, витке, дечачке фигуре, кратко подшишане косе, нашминкана, а у вечерњим приликама (...) незамисливо отвореног деколта, рамена, леђа, руку и ногу“ (Роровић 2007, 319–320). И тридесете године доносе промене и нову одевну линију, па је тако одећа за дан преферирала спортску елеганцију. Исто тако, одећа ове деценије увела је у употребу синтетичке материјале, бржу измену детаља, али и очување основне женске силуете (Роровић 2007, 321).

¹⁴ Више о изгледу жене и процесу њене еманципације између два светска рата види: Vučetić 2007, 131–164.

Мушкарци су у двадесети век закорачили у „одећи јасно дефинисаних облика, боја и намена – панталоне, прслук и сако (...) у уобичајеној дневној варијанти, жакет за свечане дневне прилике, фрак и смокинг за формалне вечерње изласке“ (Роровић 2007, 321). После Првог светског рата и мушка одећа је поједностављена, а бркови и брада нису више обавезни на мушком лицу. Мушку одећу тридесетих је такође карактерисала спортска лежерност. Само су припадници старије генерације задржали кравату са иглом, марамицу у џепу сакоа, штап... Средином тридесетих појавила се мушка кошуља кратких рукава и пришивеном крагном која је била и нека врста статусног симбола (боље ситуирани су користили крагне од уштирканог платна, а сиромашнији од каучука) (Роровић 2007, 322).

„Током прве половине 20. века боравак у јавном простору је прописивао одређена правила ‘пристојности’ у одевању и понашању. Без шешира, израђеног од материјала који је у складу с годишњим добом, (...) нико, па ни деца, није излазио из куће. Удате жене и удовице могле су да носе и шешире са шлајером, велом који покрива лице, али је такав шешир био незамислив на неударној особи. Ношење шешира било је обавезно (...). Рукавице су такође биле обавезне на улици, али су ношене и у свечаним приликама, уз тачно прописану одећу. Мушкарци су на улици морали да носе штап или кишобран, а жене обавезно сунцобран. И после Великог рата овај обичај је задржан, али је временом постао обележје старије генерације“ (Роровић 2007, 232).

Улазак у 20. век значио је, поред осталог, да се оригиналност све више „поистовећује са радикалним и трајним прекидом у поштовању конвенција (...). Захваљујући томе, темпо пропадања конвенција попримио је дотад неслућене размере“ (Ћишковић 2015, 31). Како то изгледа у пракси сведоче прве деценије после Другог светског рата, а можда понајвише шездесете године 20. века, као деценија великих промена у готово свим областима живота и рада. Променама су биле захваћене мање или више све социјалне структуре, готово подједнако жене и мушкарци, али такође – старији и млађи. „Шездесете су биле међу најплоднијим деценијама двадесетог века, време када су се одбацивале традиционалне друштвене конвенције и посезало за успостављањем нових, мање рестриктивних“ (Петровић 2004, 87). У том смислу су шездесете године 20. века и прича о ослобођеној младости

„која је први пут после рата смела да закорачи у ново, истичући своје лозинке о социјалној правди, о слободи, једнакости, социјалној и политичкој солидарности, изван планских преокупација“ (Egerić 2012, 139). Исто тако, младост из „ведрих шездесетих постала је заштитни знак тога времена и његове живости“ (Egerić 2012, 141. У шездесетим се спаја урбано и традиционално на широј друштвеној сцени – гради се нови модел живота који са собом носи одговорност за сопствено преузимање идентитета и „самосталну“ бригу о себи као личности. Шездесете године су постале репер за проучавање многих појава у друштву које називамо модерним/савременим, па тако и у одевању. У том смислу, модеран човек „новоосвојену слободу успостављања услова доброг живота према властитим мерилима почео је да практикује превасходно на један начин – избором потрошних добара, видевши у томе важно упориште своје индивидуалности“ (Ћишковић 2013, 79).

У Београд се у времену шездесетих година 20. века информације о модним трендовима сливају из различитих извора – сајмови одевања, ревије на којима се приказују нове одевне линије, специјализовани часописи посвећени одевању, а ту су и телевизија, филм, лична искуства са путовања у иностранство. Промене у одевном изгледу условљене су, пре свега, материјалним могућностима, али и понудом на тржишту. Већ су почетком шездесетих година женама у часописима, попут Базара, Свијета, Арене, Практичне жене и других, дељени различити савети како побољшати сопствени изглед. Жене су одевне трендове који су пристизали у Београд, иако са закашњењем, прихватале уз неопходно прилагођавање својим материјалним могућностима. Већ средином шездесетих година индустријске куће, попут Бека, Клуза, Првог маја, конфекције „Рудник“ и других, уводе значајне промене како у производњи одеће, тако и материјалима за њихову израду. У Београду је у овој деценији приметно и да се људи облаче у складу са својим материјалним могућностима, стеченим навикама, естетским схватањима. Ипак је већина просечних Београђана, обучена у конфекцијску одећу произведену у фабричким серијама. Осим набавке одеће у продавницама конфекције, она је могла бити и производ домаћег или професионалног кројачког рада. С друге стране, интерес за нове трендове, правце, форме и стилове показује претежно новонастала средња класа хетерогеног порекла. „У таквим оквирима стасава и једна генерација младог света ослобођена, бар до извесне мере, потребе да се идентификује са унапред датим узорима. Генерација са сопственим ставовима, навикама и жељама,

неспремна да се одриче властите будућности. (...) Ова генерација је, вођена инстинктом стварала своје узоре у свему, па и у култури одевања“ (Petrović Ćirić 2019, 234). Тако су већ средином шездесетих „пуцале (...) већ прилично олабављене стеге, живот се мењао наочиглед“ (Janković Džet 2019, 236) његових становника, тако да је крај деценије донео „експлозију до тада невиђених форми одевања, боја, фризура и неког новог ритма у кретању младог света, припадника рок и субкултуре“ (Ćirić 2019, 34).¹⁵ Наиме, пристизале су генерације

„неоптерећене сенком светског рата који нису памтиле. Понашање, облачење, музика и све остале младалачке активности измичу контроли до тада неприкосновених 'култур трегера' и 'душебрижника'. Одлазак у иностранство и повратак назад нису више биле мислене именице и полако али сигурно, производи са оне стране града почињу да заплускују главни град. Фармерке, мајице, јакне по најновијој моди постају свакодневна ствар и физиономија улице се драстично мења“ (Janković Džet 2019, 236).

Некако је са одевањем, нарочито младих, нераскидиво повезана и музика која је већ током шездесетих година утицала и на одевни изглед омладине. Тако су „момци сви [били] у ужасно тесним панталонама фруларицама с класичним битлс фризурама“ што само указује на то да већ у ово време музичке групе утичу на одевни изглед омладине у Београду. „Треба знати да су током шездесетих игранке представљале кључни фактор у животима не само свирача већ и читавих генерација, ако се изузму приватне журке, игранке су биле једино место где си могао: 1. да играш уз музику, 2. да видиш шта је у моди, 3. да ти покажеш шта је у моди (...)“ (Janković Džet 2019, 244).¹⁶

Одевни изглед понајвише младих овог времена инспирисан је и одећом различитих музичких и поткултурних група, али и филмо-

¹⁵ Крај шездесетих година су и корени стварања тзв. *одрживе моде*. Заправо, „њени почеци налазе се у бунтовничким покретима насталим у касним 60-тим годинама двадесетог века, као што је хипи-револуција која је увела у моду природне материјале и захтевала враћање једноставном стилу живота, јасно се декларисујући као анти-мода.“ 70-их и 80-их су се појавили панк и готички покрети „који су такође били против традиционалног схватања моде, форсирајући половну тј. већ ношену одећу (енгл. *second-hand*) намерно мешајући стилове“ (Josić 2022, 29). О половној одећи и њеном ширењу видети: Prošić-Dvornić 2022, 20–52.

¹⁶ О игранкама у Београду између 1945. и 1963. године, као и субкултурним наративима тога времена видети: Lučić-Teodosić 2002.

вима, серијама итд., па је одећа постала показатељ прихватања неког тренутног модног тренда, музичког правца и сл. С друге стране, на улицама града нема стриктних правила у одевању, оне су постале „излагачки простор“ различитих начина облачења и стилова жена, мушкараца, малађих, старијих, деце, али и припадника различитих – претежно омладинских поткултура.¹⁷ Тако је одећа, попут уметности, постала универзални језик изражавања мањих и/или већих група, што се у суштини није променило до садашњег времена.

У свакодневном одевању у Београду у другој половини 20. века уочљива је подела на мејнстрим и алетрнативну одевну праксу, што ће у овој прилици, због ограниченог простора бити само назначено, али и повод да се у другој прилици детаљније образложи процес промена у одевању у овом периоду. Под мејнстрим одевном праксом подразумевам одевање већине, другим речима, одећу доступну свима, али одећу која је „модерна“, друштвено пожељна и која је с разлогом део појединачног или групног инвентара. Ове одевне праксе су биле и под утицајем субкултура из којих су преузимани одевни елементи који су прилагођавани групи која их носи. Тако је на мејнстрим одевну праксу од педесетих до деведесетих година највећи утицај имала популарна култура – музика, филм, серије и сл., дакле култура која је са окретањем државне заједнице према западним вредностима, са њима и дошла.¹⁸ Тако су у женску одевну праксу ушле панталоне, а потом и код мушкараца и код жена панталоне – *звонарице* (*звонцаре*), затим мини-сукња, која је за многе жене постала симбол одевања (седамдесетих и осамдесетих година), а ту су и неизбежне мини-вал фризуре код жена (седамдесетих и осамдесетих), а код мушкараца мало дуже пуштена коса као полу-паж. Обућа су биле ципеле или *сџарке* патике. Старке су заправо биле део хипи културе, исто као и звонцаре, које су постале нека врста симбола и диско културе.¹⁹ Током осамдесетих млади масовно носе фармерке марке Левис класичног кроја, док млађа женска популација носи врло уске мајице и углавном без „бруса“ (грудњака). Обележје деведесетих година 20. века је тзв. *дизел* култура (*дизелашки*, *џибери*), која је такође утицај западне културе. Тако су мушкарци носили „најк“ патике са ваздушним ђоном (тзв. Ер макс/Air max),

¹⁷ О омладинским поткултурама и њиховом начину облачења видети: Prica 1991. О субкултурним наративима видети: Lučić-Teodosić 2002.

¹⁸ О популарној култури видети: Fisk 2001.

¹⁹ О хипијевском изгледу више видети: Prica 1991, 34–35.

торбице познатије као „педеруше“, тренерке јарких боја, синтетичке и често шушжаве, јакне шушжаве или кожне, наочаре за сунце, док су жене носиле мини-сукње,²⁰ уске хеланке, кратке мајице, косу уплетену у ситне кикице.

Што се тиче тзв. алтернативне одевне праксе, односно одеће коју носе „мање“ групе током друге половине 20. века, она се може поделити на:

1. ону која се може подвести под субкултуру као што су *хиппици*, *рокери*, *расџамани* (*реџе*), *металци*, *хип хојери*, *панкери*,²¹ *шминкери*²² и др. Свака од поменутих група имала је своју специфичну одећу по којој су се њени носиоци у јавности препознавали. Такође, знак препознавања била је и музика коју су слушали. Издвојићу само два примера – *хиппици* (*хипи култура*), за чије одевање су карактеристичне старке, звонарице, ланене лепршаве кошуље, натапирана разуздана дуга коса код жена, ресе на одећи и др. и *рокери* – *рок енд рол култура* (*ROCK and ROLL*), који масовнију популарност стичу осамдесетих година, мада су се појавили знатно раније. Препознавани су по дугој коси (мушкарци), узаним панталонама, хеланкама или левис фармеркама, а касније и по кожним или тексас јакнама итд. Знаци препознавања могу се уједно сматрати и најважнијим карактеристикама које су биле подложне променама – дакле, нису биле фиксирани. Слично је и са другим овде поменутим субкултурним групама.

2. Из друге групе издвајам одевање у одређеним професијама у којима су запослени током испуњавања радних задатака у обавези да поштују прописани *дрес-код* – службеници у банкама, поштама, комуналним предузећима итд., а затим и школско одевање. У првих неколико деценија након Другог светског рата у школама је била обавеза да ученици носе школску униформу, чега се и аутор текста живо сећа као обавезне одеће, а што је био и вид препознавања у школи и ван ње. Униформа значи припадност групи па донекле и заштићеност, али повлачи са собом и одређену одговорност. Њен носилац је у обавези да поштује одређена правила понашања када је носи – пре свега узорност у понашању. Наиме, уколико је неки ученик у униформи ван школе, а уради нешто ружно, по униформи се знало из које је

²⁰ „Прва мини сукња, коју је модном свету понудила Мери Квант 1965, означила је одбацивање смерности и уздржаности, а ‘мини’ постаје спољашњи, видљив знак генерацијског јаза у моралу, понашању и у облачењу“ (Petrović 2004, 88).

²¹ О панкерима, њиховом изгледу и одећи видети: Prica 1991, 43–52.

²² О шминкерима, њиховом изгледу и одећи видети: Prica 1991, 52–58.

школе ученик, па су незадовољни његовим поступком могли да се пожале на понашање наставнику, учитељу или директору.²³

Како је овај кратки преглед одевања показао, град је место многих могућности и место у којем се појединац стално преиспитује. Град је такође и огледало друштва и место где се прожимају различите културе. Београд је тек у доба социјализма „доживео незапамћен демографски и урбанистички развитак, који је био условљен рапидним развитаком привреде“ (Radović 2014, 118). После Другог светског рата догодиле су се свеколике промене у одевном изгледу становника Београда. У том смислу, у првим годинама по окончању ратних сукоба, темељи новог одевног укуса заснивали су се на једноставности, практичности, умерености, а „прикладност одеће као социјалистичког 'доброг укуса' проглашена су знаком истинске отменсти“ (Velimirović 2007, 343).

Када се данас промишља о Београду, његовим развојним специфичностима и утицају који је имао на друштвено-политички, економски и културни развој ближе и даље околине, приметно је да је овај утицај веома значајан у готово свим областима живота, а посебно је видљив у одевању. У том смислу, град је у значајној мери одраз жеља и потреба друштва, које га је кроз историју стварало или (пре)обликовало, а у складу са темом и са одевном културом његових становника.

„У свим друштвено-културним системима, како у оним на највишем степену развоја тако и у савременим урбаним целинама, постоји тесна веза између облика друштвеног живота и начина одевања. Наиме, сваки друштвени догађај, прилика и активност подразумевају употребу карактеристичног типа одеће, а кодови за тумачење (...) проистичу из 'свеукупне структуре живота'“ (Prošić-Dvornić 2006, 180).

Циљ постављен у овом раду био је да се, у сведеним цртама, укаже на одевне наративе који су обележили живот Београда у протекла готово два века. Сама функција Београда као престонице свакако да је имала утицаја да се његови становници облаче другачије и модер-

²³ Примери који се у раду односе на субкултуру, као и на различите утицаје на одевну праксу у Београду су лична сазнања.

није, па самим тим, да постану и узор у одевању другима у окружењу. Одевни изглед становника Београда слао је поруку да они прихватају модне наративе, јер су отворени према другима, па самим тим, и новим одевним (модним) утицајима. Од обнове српске државности у 19. веку, прво владајући слој, потом елита и на крају сви који су имали могућност да прате дешавања на одевној сцени били су окренути Западу и његовим модним центрима, осим у једном краћем периоду после Другог светског рата када је узор у одевању био бивши Совјетски Савез. Међутим, већ након 1948. године Запад поново преузима улогу узора у одевању (Velimirović 2007, 343–344). У потоњим деценијама јачање економије оснажује локално тржиште тако да се до одеће долази не само на модном тржишту, већ и одласцима у иностранство – најчешће у Трст²⁴ ради набавке нове одеће. У том смислу,

„шездесете године донеле су корените промене југословенском модном систему. Преображај модне индустрије, која је подразумевала естетизацију њене производње проузроковали су бројни чиниоци, од којих су најзначајнији привредна реформа, шопинг туризам и отвореност земље према Западу, успон социјалистичке средње класе, аспирације према потрошачкој култури подстакнуте порастом личних доходака, али и прихватањем западних потрошачких навика и, напослетку, директан бојкот немодерних и неестетизованих производа од стране социјалистичких потрошача“ (Velimirović 2007, 349).

Градови, осим што су привредни, економски, културни, образовни узор, имају и своје одевне приче које се могу пратити у дужем или краћем временском периоду. Савремена одевна прича Београда има готово двовековно трајање у којем се из корена променио одевни изглед његових становника. Заправо, одевни изглед појединца се прилагођавао изазовима које је „наметало“ време оличено у политичким, финансијским, економским, културним, образовним и другим променама које су пратиле друштвени развој државе и њеног главног града. Тако се кроз културне и друге процесе који су обележили развој Београда у 19. и 20. веку могу пратити и различити облици одевања као обележје времена у ком су настали и трајали. Изглед

²⁴ „Југословенска слободна путовања, тако нетипична за комунистичке земље, створиће једну југословенску особеност: текстилни или модни туризам“ (Petrović 2004, 90).

одеће одражава и друштвено-културне тенденције развоја, тако да она представља и медијум за преношење различитих порука о односима и вредностима у друштву. Историја одевне културе у Београду може се пратити почев од оријенталног начина одевања, преко формирања националног костима, па до европског начина одевања који, за разлику од претходна два, није завршио своје трајање, већ кроз различите одевне (модне) правце опстајава и у садашњем времену.

Одевање у Београду је у овој прилици представљено у једном омеђеном времену које је било богато политичким превирањима, различитим културним утицајима, економским јачањем и слабљењем, односно друштвеним процесима који су били у складу с политичким оријентацијама власти. Такође, у разматраном времену државе су настајале, али и нестајале, а све то су пратили ратни сукоби као временске прекретнице после којих је све у друштву кретало из почетка. Што се тиче одеће – формирање српске државе у 19. веку, Први и Други светски рат у 20. веку, распад заједничке државе деведесетих година 20. века, јесу догађаји који су у значајаној мери утицали на пререструктурирање одевног изгледа, па самим тим и одевних наратива његових становника.

Литература

- Banović, Branko. 2012. „Narativna reprodukcija savremenog crnogorskog identiteta u procesu Evroatlanskih integracija“. *Etnoantropološki problemi* 7 (4): 1033–1055.
- Barthes, Roland. 1982. „Retorika slike“. U *Plastični znak – zbornik tekstova iz teorije vizualnih umjetnosti*, ur. Nenad Mišćević & Milan Zivaić, 71–82. Rijeka: IC Rijeka.
- Barthes, Roland. 1983. *The Fashion System*. Los Angeles: University of California Press.
- Bogdanović, Bojana. 2022. „Modna produkcija Sirogojni Style: prilagođavanje narativa o prošlosti kontekstu savremene mode“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU LXX* (1): 53–76.
- Bogdanović, Bojana. 2022a. „Children’s Perception of the Visual Identity of Belgrade“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU LXX* (2): 103–127.
- Čučković, Aleksandar. 2013. „Dendizam i moda: od odeće do stila“. *Kultura* 141: 73–100.
- Čučković, Aleksandar. 2015. „Originalnost u odevanju“. *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti* 11: 27–35.

- Čirić, Darko. 2019. „Na ušću dveju reka ispod Avale“. U *Beograd šezdesetih godina XX veka*, 8–42. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Dorfles, Đilo. 1986. *Moda*. Novi Sad: Bratstvo jedinstvo.
- Egerić, Miroslav. 2012. „Jedna mladost iz vedrih šezdesetih“. U Milovan Vitezović. *Milena iz Knez Mihailove*. Beograd: Zavod za udžbenike, 139–142.
- Erdei, Ildiko. 2008. „Dugo putovanje u Jevropu. Mirjana Prošić-Dvornić. *Odevanje u Beogradu krajem XIX i početkom XX veka*“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LVI: 279–282.
- Fisk, Džon. 2001. *Popularna kultura*. Beograd: Clio.
- Hegediš, Ivan. 2008. „Fizička struktura urbanog prostora“. *Zbornik radova Građevinskog fakulteta* 17: 81–107.
- Ivanović Barišić, Milina. 2021. „Socijalistički narativ i tradicionalna kultura“. U *Propaganda i javni narativi u socijalističkoj Jugoslaviji*, ur. Bojana Bogdanović & Kristijan Obšust, 219–247. Novi Sad: Arhiv Vojvodine – Beograd: Etnografski institut SANU.
- Janković Džet, Vlada. 2019. „You really got me (Jurili ga mi)“. U *Beograd šezdesetih godina XX veka*, 236–254. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Jestratijević, Iva. 2011. *Studija mode: znaci i značenja odevne prakse*. Beograd: Orion art.
- Jestratijević, Iva. 2013. „Uvod u studije mode“. *ART+MEDIA: časopis za studije umetnosti i medije* 3: 108–119.
- Jocić, Sonja. 2022. „Održivost u modi – kreativnost iz prošlosti kao inspiracija za budućnost“. *Tekstilna industrija* 70 (2): 28–39.
- Lipovecki, Žil. 1992. *Carstvo prolaznog – moda i njena sudbina u modernim društvima*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižnica Zorana Stanojevića.
- Lučić-Teodosić, Ivana. 2002. *Od trokinga do tvista: igranke u Beogradu 1945–1963*. Etnološka biblioteka. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Maskareli, Draginja. 2019. *Moda u modernoj Srbiji: moda u Srbiji u XIX i početkom XX veka iz zbirke Muzeja primenjene umetnosti u Beogradu*. Beograd: Muzej primenjene umetnosti.
- Petrović, Jelena. 2004. „Ljubav i moda: počeci i razvoj jugoslovenske modne industrije šezdesetih godina 20. veka“. *Godišnjak za društvenu istoriju* I: 87–101.
- Petrović Čirić, Lidija. 2019. „Beograd moda? O, da!“ U *Beograd šezdesetih godina XX veka*, 222–234. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Podboj, Martina. 2019. *Diskursna konstrukcija u narativima o migrantskom iskustvu*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Polhemus, Ted & Lynn Procter. 1978. *Fashion and Anti Fashion*. London: Thames and Hudson.

- Popović, Bojana. 2007. „Odevanje i moda u Srbiji u prvoj polovini 20. veka“. U *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, ur. Milan Ristović, 318–341. Beograd: Clio.
- Popović, Bojana. 2000. *Moda u Beogradu 1918–1941*. Beograd: Muzej primenjene umetnosti.
- Popović, Tanja. 2007. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art.
- Prica, Ines. 1991. *Omladinska potkultura u Beogradu: simbolička praksa*. Posebna izdanja, knj. 34. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Prošić-Dvornić, Mirjana. 2006. *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*. Beograd: Stubovi kulture.
- Prošić-Dvornić, Mirjana. 2022. „‘Twice is Nice’ Secondhand Clothing in Today’s Global World“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU LXX (1)*: 20–52.
- Radović, Srđan. 2014. *Beogradski odonimi*. Posebna izdanja, knj. 81. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Sennet, Richard. 1989. *Nestanak javnog čovjeka*. Zagreb: Naprijed.
- Simmel, Georg. 2001. *Kontrapukti kulture*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Velimirović, Danijela. 2007. „Moda i ideologija: ka novoj politici stila“. U *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, ur. Milan Ristović, 342–361. Beograd: Clio.
- Velmar Janković, Vladimir. 1938. *Pogled s Kalemegdana – ogled o beogradskom čoveku*. Beograd.
- Vučetić, Radina. 2007. „Žena u gradu: između rezervata privatnog i osvajanja mesta u javnom životu (1918–1941)“. U *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, ur. Milan Ristović, 131–164. Beograd: Clio.
- Vučinić Nešković, Vesna. 1995. „Antropologija u ‘divljim’ naseljima: pogled na Staro sajmište u Beogradu“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU XLIV*: 168–184.
- Žikić, Bojan. 2007. „Kognitivne ‘priče za dečake’: urbani folklor i urbana topografija“. *Etnoantropološki problemi* 2 (1): 73–107.

Примљено / Received: 17. 11. 2022.

Прихваћено / Accepted: 08. 05. 2023.